

УДК 316.422

В. В. ЩЕРБИНА

СУТНІСТЬ ТА ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

На сьогодні спостерігається спроба створити штучну концепцію національної ідеї, однак це потребує вивчення не тільки суто прагматичних методичних підходів до розбудови національних ідеологічних концепцій у розвинених країнах, а й теоретичного підґрунтя та соціально-філософських засад відповідних суспільних трансформацій.

Ключові слова: концепція, ідеологія, трансформація, національна ідеологічна концепція.

Українському суспільству знадобилося декілька років для усвідомлення того факту, що демократія та лібералізм не означають відсутності загальнодержавної ідеології. Навпаки, поряд з ідеологією загальнодержавною демократичний уклад суспільства передбачає існування низки професійних ідеологій, ідеологій галузей науки, мистецтва, інших сфер діяльності. Сама ж ідеологія, крім смислоутворювального значення, покликана виконувати функцію концептуального захисту національних інтересів. Якщо ж у країні спостерігається так званий ідеологічний вакуум, то суспільство стикається з певним рядом наслідків (зокрема криміногенних) [1].

У працях І. Рисмухамедова розглянуто проблеми ідеологізації в контексті теоретичного осмислення, однак науковець виявив певну негативну тенденцію щодо цього процесу. Так, він зазначає, що сучасне обговорення проблеми ідеології в літературі бере витoki від популярної на початку 1990-х рр. парадигми «деідеологізації» й переоцінює ідеологію як ваговий чинник суспільно-політичного життя. Вочевидь, що для такого переосмислення ідеології потрібні адекватні концептуальні засоби [2, с. 7].

Мета статті – теоретичний аналіз виникнення та трансформації процесу формування ідеологічних концепцій і переосмислення самої ідеології як одного з елементів наукового дослідження.

Ідеології, такі як фашизм, фемінізм, екологізм, претендують на глобальність, проте їх можна зарахувати до приватних ідеологій. Втім, деякі з них надалі можуть перетворитися на глобальні ідеології.

Існують три групи глобальних ідеологій (або мегаідеологій): лібералізм, консерватизм і соціалізм. Ці групи ідеологій тому і є глобальними, що захищають якусь одну з найважливіших для людини цінностей. Для лібералізму головною цінністю є свобода, для консерватизму – порядок, для соціалізму – справедливість. Усі ці мегаідеології мають своє коріння в самому естві людини. Кожен індивід нагромаджує досвід поколінь предків (консерватизм), прагне бути вільним (лібералізм) і жадає справедливості (соціалізм).

На думку Б. Ісаєва, період між серединою ХІХ ст. і серединою ХХ ст. було часом «класичних» форм глобальних ідеологій. Власне, майже все те, що повідомляють про ідеології в наші дні, стосується саме «класичних» форм [3, с. 351].

У результаті модернізації західноєвропейських, а потім і північноамериканських суспільств відбувалася цікава трансформація ідентичності в культурному, ментальному та ідеологічно-психологічному самовизначенні цих суспільств. У загальному вигляді можна сказати, що самоусвідомлення тієї частини світу, яка сьогодні дістала назву «Європа» і яка включає в себе досить значну кількість досить відмінних і мало сумісних між собою країн, відбувалося в двох одночасно і схожих, і відмінних опозиціях: перша опозиція виявлялась як тотальне заперечення середньовічної Європи. Остання розглядається як місце й час, у яких панують безкультур'я, дикість, варварство, неучтво, забобонність, почуттєво-психологічні механізми самовизначення й поведінки людини, грубі естетичні смаки, важка підневільна праця тощо, тобто як суспільна та безпросвітна «тьму-таракань», яку можуть і зобов'язані привести до нормального людського культурного і цивілізованого стану наука, просвіта та промислова індустріалізація, в основі яких лежить раціональне мислення, закони й логіка, що протистоять усьому почуттєво-психологічному, випадковому, бездумному, безмістовному, інтуїтивному, настроєвому, наперед непродуманому й непрорахованому; на додаток до цієї опозиції своєму власному внутрішньому світу, який хоч і розглядається чужим і ворожим, все ж залишається рідним, відносно зрозумілим і хоч би частково виправданим, формується опозиція до зовнішнього світу, який нагороджується ще більш негативними характеристиками й несе в собі ще більшу загрозу власне європейській цивілізації, яка, стаючи все більш очевидною й зрілою, починає сприйматися як єдиний острів благополуччя в бурхливому морі окремих викликів і потенційних загроз, що оточує Європу. У цьому аспекті Європа, а точніше європейська ментальність, стає досить схожою (ідентичною) античному сприйняттю і оцінюванню, і зовнішнього світу. Адже Стародавні Греція та Рим також розглядали та сприймали себе як островки цивілізації й культури в морі дикості та варварства (особливо показовою в цьому аспекті є позиція Сократа, який віддавав перевагу добровільному отруєнню, аби тільки не бути висланим з Афін). Для цього були певні підстави. Але якщо бути по-справжньому об'єктивним і чесним, підстави ці є насправді є лише в контексті того ж таки західноєвропейського оцінювання ситуації, тобто є нічим іншим як культурно-ідеологічним європоцентризмом. Додатково в них утримується, просувається й утверджується думка, що європейська культура та цивілізація є найкращими з можливих, а всі інші – чи недокультура, чи недоцивілізація.

Мислителі й теоретики Західної Європи сприймають формування капіталізму та промислової цивілізації як єдино можливі, законні й виправдані форми реалізації цих процесів, тобто визначають європейський раціоналізм як єдино можливу форму продуктивного істинного та прогресивного мислення взагалі, а рішучий розрив із допромисловими суспільствами розглядають як єдино можливу форму становлення й подальшого розвитку модерну як такого. Проте все це, як і подібні їм інші суспільні явища, ніколи не буває настільки очевидним, аби обійтись без культурно-ідеологічної

словесно-символічної легітимізації. Тільки в результаті такої операції ці думки стануть не лише самоочевидними, а й виправданими, ніби доведеними, зречевленими в певній сукупності комунікативних текстів. Іншими словами, серед механізмів своєї легітимізації й легалізації, аби стати органічним, законним, само собою зрозумілим і невід'ємним елементом буржуазної культури, мислення та способу життя.

Що таке ідеологія, існують розбіжності. Можна погодитись із зауваженням К. Маркса щодо того, що немає в суспільних науках проблеми, тлумачення якої були б настільки заплутаним. До речі, самим К. Марксом. На його думку, «ідеологія – це процес, який здійснює так званий мислитель, хоча й зі свідомістю, але зі свідомістю хибною. Справжні спонукальні сили, які приводять його в рух, залишаються йому невідомими, у протилежному разі це не було б ідеологічним процесом. Він створює себе, отже, уявлення про хибні або спонукальні сили, що видаються. Оскільки йдеться про розумовий процес, то він і виводить як зміст, так і форму його з чистого мислення – або зі свого власного, або з мислення своїх попередників» [4]. В іншому місці ідеологію він же розуміє і як адекватне відображення тих матеріальних умов, у межах яких формується, будучи достатньо адекватним їх віддзеркаленням: «...як будь-яка нова теорія, соціалізм (він розуміється як науково-ідеологічна трансформація дійсності. – *Авт.*) повинен був виходити з наповненого до нього ідейного матеріалу, хоча його корені (а отже, і корені соціалістичної ідеології. – *Авт.*) лежали глибоко в матеріальних економічних інтересах» [4, с. 107], – одночасно ідеологія в нього є: практичним політичним проектом задля практичного перетворення дійсності: «вона (ідеологія. – *Авт.*) є лише справжнім виразом справжніх відносин класової боротьби» [2]. Ідеологія, отже, є і хибною свідомістю, і класовим світоглядом, і наукою, і технологією політичної боротьби, і засобом масового виховання, і механізмом мотивації до класової боротьби, і проектом соціальної реконструкції дійсності, і ще багато чим, на підставі чого вона остаточно втрачає свій хоч би який-небудь точний і конкретний зміст. З погляду такого відомого французького структуро-марксиста, як Л. Альгюссер, «ідеологія як система уявлень (не знань, а практичної мотивації до дії. – *Авт.*) відрізняється від норми тим, що в ній практичне спрямування перевалює над теоретичним», його співвітчизник Р. Арон вважає, що політична ідеологія завжди змішує, більш чи менш вдало поєднуючи, судження фактів і судження цінностей. Вона виражає історичну перспективу та прагнення майбутнього. Тому вона не має альтернативи істинного й хибного. Це – скоріше безперервний діалог, ніж щось остаточно доведене [5, с. 29–31].

Р. Будон вважає, що це наукоподібна форма колективної (суспільної) свідомості, яка виникає тоді, коли деякі суто академічні (теоретичні) концепції починають функціонувати як деякий соціальний ресурс пізнання, споглядання, пояснення, оцінювання, мотивації чи мобілізації. При цьому академічна теорія втрачає свою наукову, властиву їй до того, чистоту й цнотливість, дещо схематизується та вульгаризується, що обов'язково трапляється тоді, коли деякий продукт стає засобом масового споживання,

вживання чи використання. Разом з тим він набуває практичної продуктивності. Дієвості, стаючи рушійним інструментом чи засобом колективного соціального праксису [6, с. 29–59].

Ідеологію не можна вважати наукою, правдою чи істиною, вона не піддається науковій верифікації. Разом з тим її не можна вважати й хибною, відчуженою чи спотвореною свідомістю, сформованим колективним матеріальним інтересом вузькоєгоїстичного спрямування. Ідеологія, отже, лежить десь на півдорозі поміж власне наукою (теорією) і власне суспільним колективним праксисом як один з його (праксису) інструментів. Щоправда, у самого Р. Будона ідеологія скоріше виникає тоді, коли чиста теорія «спускається» й запліднює соціальну практику. На наш погляд, вона можлива і на півдорозі вгору, до теорії, коли піднімається від колективної психології й здорового глузду до теоретичної обробки набутих у реальному життєвому процесі знань і досвіду. Це найшвидше та ситуація, коли реалізується формула від чуттєвого споглядання до абстрактного мислення, а від нього – до соціальної практики.

Справді, деякі ідеології походять від академічних теорій: соціалістичний, анархістський, тендерний, студентський – середини минулого століття, а також антивоєнний і антиядерний рухи. Деякі навпаки: спочатку формулюються як колективний ментальний рух і практика, а потім стають ідеологією чи цілком утопією. Головне в тому, аби розуміти ідеологію (як також і утопію) формою суспільного функціонування деякої розумової продукції.

Можна наперед сказати, виходячи з тієї акцентуації, на розумі, теорії, абстрактно-логічному мисленні, просвіті (як насамперед світлі розуму й науки), що подібна ідеологія повинна була стати матеріалістською, позитивістською, атеїстичною, антиклерикальною, особливо в Н. Макіавеллі і Т. Гоббса, французьких матеріалістів і енциклопедистів, економістів фізіократичного й вульгарно-матеріалістичного спрямування, психологів також вульгарно-фізіологічного гатунку, соціал-дарвіністів тощо, звідси ж впливає кардинальне заперечення божественного походження влади, існуючого соціального порядку, всього містичного, трансцендентного, вищого і духовного, благородного походження, давності роду, святості сімейних зв'язків. Натомість – акцентуація на матеріалістичності, тілесності, конкретності, почуттєвості, егоїстичному інтересі (наприклад, концепція «розумового егоїзму»), фізіологізмі, почуттєвих насолодах, сексуальному сприйнятті і пізнанні світу, життєвій «вітальності» демократичних і втаємничених біологічних імпульсів. Попутно також виявляється заперечення будь-яких форм насильства. Але в поєднанні із сакралізацією свободи легітимізується як революційне насилля та засіб перебудови світу. У ній також виявляється заперечення традиційної моралі, заклик до всебічного освоєння земної кулі, а звідси – естетизація пригод, подорожей, спостереження й дослідження «примітивних» культур, до освоєння космосу та перші практичні кроки в цьому напрямі. Європа поступово, але все виразніше, починає розумітись не лише як місце чи регіон модернізації, а і як законний і правомочний «всесвітній модернізатор» усіх можливих закутків світу. Ко-

лонізація в цьому контексті не лише виправдовується, а й звеличується як законна, необхідна, моральна та культурна «місія» цивілізованих мало чи зовсім не цивілізованих. Це слугує важливим принципом і механізмом словесно-демагогічного виправдання будь-яких внутрішніх (над власним «не цивілізованим» населенням) і зовнішніх (ще «диких» народів) форми насильницького завоювання чи якогось іншого підпорядкування. У цьому контексті навіть веберівську концепцію бюрократії, яка вимагала елімінації, витіснення зі сфери праці й виробництва будь-яких форм суб'єктивності та емотивності, можна розглядати як специфічну форму визнання працівників недостатньо цивілізованими для ствердження самоцінного буржуазного продуктивізму й визначеної раціоналізації суспільства.

Соціальні конфлікти та суперечності заперечуються, розглядаються або як суто психологічні прояви недосконалої людської природи, або як невдало організований менеджмент, або як недоліки й огріхи соціалізації. Як би там не було, раціоналізм як принципи мислення та дії розглядається тут тим засобом, який здатний пояснити все незрозуміле, висвітити все темне чи те, що ще перебуває в затінку, розв'яже всі суперечності, надасть бажаної чи необхідної досконалості всьому недолугому, звільнить усіх закріпачених, задовольнить спраглих і голодних, вкаже істинний шлях всім сліпим і блукаючим, надасть необхідні пропорції й гармонію хаотичному та випадковому, зробить щасливим усіх нещасних. Які ж конкретні ідеологічні течії виростили на основі подібного ментально-психологічного базису й умонастрою?

Аналіз ідеології цього історичного періоду свідчить, що раціоналізмом були просякнуті буквально всі або більшість елементів соціального порядку. Також раціоналізм був засобом легітимізації й легалізації цього порядку, тобто в ньому всі речі та властивості суспільного буття ніби набували найвищої своєї законності. І насамперед раціональні засади деякої індивідуальної чи колективної дії тільки тоді могли якось вписатися в суспільний антураж, стати чимось звичним, зрозумілим, звичайним, необхідним, само собою виправданим, коли проходили деяке випробування хоч би деякими звичними раціональними процедурами, які були ніби уповноваженими суспільством чи якоюсь його особливою сферою для того, аби здійснювати «суд розуму», після чого навіть до того нерозумне починало розглядатися розумним.

Головне полягало у визнанні чогось істинним і дійсним через деяку попередню розумову операцію сумніву рефлексії, після чого щось ставало дійсним існуючим, об'єктивно й недовго. Так, на нашу думку, виглядали ті ідейно-психологічні передумови, на яких виникла й будувалась класична буржуазна ідеологія.

Для початку визначено наше розуміння суті та структури ідеології. У межах цього дослідження дозволимо собі не те, щоб не погодитися, але суттєво уточнити концепцію Р. Будона. Ми згодні з ним у тому, що ідеологія зовнішні виглядає як теорія, концепція чи псевдотеорія (як також і псевдоконцепція). Наука та ідеологія схожі між собою лише зовні, суто формально. Схожість їх полягає в тому, що вони є словесно-логічні конструк-

ції (говорючи про науку чи теорію, ми маємо на увазі, насамперед, гуманітарно-суспільствознавчі науки, які справді є переважно словесні, формально-логічно впорядковані тексти, де більш-менш точно й виразно визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, основний зміст і висновки, які із цього викладу випливають). Тут також мають місце такі необхідні елементи, як сукупність аксіоматичних (не аргументованих і ніяким іншим чином не підтверджених текстів); деякий вокабулярій (певна сукупність слів, понять, звичних лексик та інші елементи граматики тексту); необхідних пояснень, роз'яснень, зауважень, коментарів, відсилань тощо.

Головне в цій статті – була формальна логіка, яка вимагала дотримання правила тотожності предмета тексту самому собі під час комунікації; правила несуперечності, заборони вводити протилежно спрямовані судження; правила достатньої підстави, відповідно до якого будь-яке судження має бути деяким чином обґрунтоване, а також заборони апелювати до особистісних якостей читача чи співбесідника. Усе це гарантувало законність будь-якого тексту чи близького до нового послання. Власне, формальна логіка була в цьому випадку критерієм легітимності не лише будь-яких друкованих текстів, а й комунікативних процесів загалом. Щоправда, були спроби додати до неї ще й діалектичну логіку (особливо активні в країнах, де переміг соціалізм), але успіхом вони не увінчались; вона (діалектична логіка) далі від словесного практикусу суспільствознавців марксистської орієнтації не просунулась.

Висновки. Отже, критерієм ідеології була не тільки й навіть не стільки наукоподібність, більша чи менша залежно від окремої ідеологічної системи, а інколи й просто її автора чи іншого послання, скільки раціональність запального міркування та способу побудови текстів, де найбільш очевидним і ефективним, зокрема просто ефектним, було дотримання правил і технології формальної, найбільш очевидної й знову-таки ефективної при своєму застосуванні логіки.

Формальна логіка не гарантувала суспільно-громадської сприйнятливості, розуміння, схвалення, підтримки й популярності ідеології. Між тим була дуже важливою саме підтримка ідеології, адже в умовах усе більшого ствердження демократії й виборів як статистики голосів суспільне визнання та підтримка на виборах гарантували позиції домінування в політичній взаємодії цього історичного періоду.

Ідеологія зовні виглядає як теорія, концепція чи псевдотеорія (як також і псевдоконцепція). Наука та ідеологія схожі між собою лише зовні, суто формально. При цьому ідеологічний текст, що є зовнішнім виразом певної ідеології, будується так, аби максимально врахувати ментальний досвід слухача (читача), щоб він зрозумів причини, мотиви й логіку міркувань автора словесних «меседжів». При цьому вона, на відміну від науки, ґрунтується на принципах формальної логіки (за винятком спроби використання діалектичної логіки в країнах соціалізму).

Таким чином, об'єктивна залежність ідеології від кон'юнктурних змін інтересів тих, хто намагається реалізувати власні цілі в цьому середовищі.

Відповідні суб'єкти через ідеологію намагаються «вписати» раціональність у структуру соціального буття за допомогою принципів формальної логіки.

Список використаної літератури

1. Мартыненко О. А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография. Харьков : Изд-во ХНУВС, 2005. 496 с.
2. Рисмухамедов И. А. Концепции идеологии А. Грамши и Л. Альтюссера и их рецепция в современном неомарксизме : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.01. Санкт-Петербург, 2003. 28 с.
3. Теория политики : учеб. пособие / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 464 с.
4. Маркс К., Энгельс Т. Избранные произведения. Москва : Политиздат, 1955. Т. 2. С. 477.
5. Гавриленко І. М. Соціологія та сучасне українське суспільство. Київ : АПСВ, 2007. 158 с.
6. Bondon R. L'ideologie on l'origine des idees resue. P. : Fayard, 1986. 325 p.

Стаття надійшла до редакції 26.12.2017.

Щербина В. В. Сущность и формирование идеологических концепций

Сегодня наблюдается попытка создать искусственную концепцию национальной идеи, однако это требует изучения не только сугубо прагматических методических подходов к развитию национальных идеологических концепций в развитых странах, но и теоретического обоснования и социально-философских основ соответствующих общественных трансформаций.

Ключевые слова: концепция, идеология, трансформация, национальная идеологическая концепция.

Shcherbyna V. The Essence and Formation of Ideological Concepts

Problems of the national development of the state face the problem of national and cultural self-identification, as well as the lack of a national ideological concept. Appropriate concepts were formed in different countries in the process of phylogenetic development, which predetermined their systemic and natural nature. Today, in Ukraine, an attempt is being made to create an artificial concept of a national idea, but in our opinion, a corresponding concept requires the study of not only purely pragmatic methodological approaches to the development of national ideological concepts in developed countries, but also the study of the theoretical basis and socio-philosophical foundations of the corresponding social transformations. Science and ideology are similar to each other only externally, in a purely formal way. At the same time, the ideological text, which is an external expression of a particular ideology, is constructed so as to take into account the reader's mental experience to the maximum, so that he understands the reasons, motives and logic of reasoning for the author of verbal «messages». In this case, unlike science, it is based on the principles of formal logic but with the exception of attempts to use dialectical logic in the countries of socialism. There is a formal logic, from which the rule of the identity of the text itself requires itself throughout the communication; the rule of non-consistency, the prohibition of introducing opposing judgments, the rule of sufficient reason in other words, any judgment must be justified in some way, as well as the prohibition to appeal to the personal qualities of the reader or the interlocutor, the legality of any text or close to the new message was guaranteed. Objective dependence of ideology on conjunctural changes of interests of those who are trying to realize their own goals in this environment. Relevant subjects through the ideology, trying to «write» rationality in the structure of social existence through the principles of formal logic.

Key words: concept, ideology, transformation, national ideological concept.